

Anna Skupień

Poznań

Ludność żydowska w województwie poznańskim w latach 1919–1938¹

Między pierwszą a drugą wojną światową Polska należała do państw o wysokim odsetku mniejszości narodowych. Różnorodna i tworząca integralną część kultury ziem polskich ludność żydowska zajmowała drugie miejsce pod względem liczby po Ukraińcach, a przed Białorusinami i Niemcami. Wśród większości chrześcijańskiego otoczenia jej odmienność obyczajowa, kulturalna i religijna wyróżniała się szczególnie i wywierała często niebagatelny wpływ na życie społeczne i gospodarcze na różnych obszarach Drugiej Rzeczypospolitej. Lata dwudziestolecia międzywojennego, pomimo pewnych przejawów antysemickich zachowań, przyniosły widoczny rozkwit życia politycznego i kulturalnego społeczności żydowskiej.

Odmienna obyczajowość, religijność, kultura polityczna czy nawet różnice językowe, które wytworzyły się między innymi na skutek podziału ziem polskich pomiędzy trzech zaborców spowodowały, iż można było zauważyć odrębność Żydów zamieszkujących w Galicji, Królestwie Polskim, na Kresach Wschodnich czy właśnie obszar zaboru pruskiego.

Historiografia polska od dawna zajmowała się ludnością wyznania mojżeszowego zamieszkującą Drugą Rzeczpospolitą². Z prac o charakterze ogólnym należy szczególnie wskazać licz-

¹ Obrona pracy doktorskiej odbyła się w Instytucie Historii UAM 6 grudnia 2004 r. Promotorem był prof. dr hab. Przemysław Hauser, recenzentami — prof. dr hab. Mieczysław Wojciechowski (Instytut Historii i Archiwistyki UMK Toruń), prof. dr hab. Tadeusz Kotłowski (Instytut Historii UAM Poznań).

² Por. m.in.: I. Bornstein, *Rzemiosło żydowskie w Polsce*, Warszawa 1936; idem, *Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1939, nr 1–2; S. Chmielewski, *Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 1–2; D. Dachówna, *Szkolnictwo hebrajskie w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 3–4; L. Hass, *Organizacje zawodowe w Polsce 1918–1939 (Informator)*, Warszawa 1963; A. Hertz, *Żydzi w kulturze polskiej*, Warszawa 1988; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939*, Warszawa 1971; E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992; A. Prowalski, *Spółdzielczość żydowska w Polsce*, Warszawa 1933; *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Hafftki, t. II, Warszawa 1936; J. Lichten, *Żydzi w Polsce Dwudziestolecia*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1981, z. 57; S. Mauersberg, *Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1969; R. Michalski, *Obraz Żyda i narodu żydowskiego na łamach polskiej prasy pomorskiej w latach 1920–1939*, Toruń 1997; Z. Musielak, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 a Żydzi*, Częstochowa 1995; I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937; *Obraz ludności żydowskiej we wspomnieniach Polaków — uczestników walk o granice państwowe w latach 1918–1920*, w: *Polacy i sąsiedzi*

ne publikacje Jerzego Tomaszewskiego³. Wśród opracowań, które również ukazywały ogólny obraz sytuacji ludności żydowskiej w dwudziestoleciu międzywojennym w Polsce, należy wymienić m.in. prace: Aliny Całej, Mariana Fuxsa, Jerzego Holzera, Ezry Mendelsohna, Rafała Żebrowskiego czy Jolanty Żyndul⁴.

Wiele informacji dotyczących żydowskiej ludności pracującej w międzywojennej Polsce dostarcza bardzo wartościowa praca Biny Garcarskiej-Kadary⁵. Autorce udało się prześledzić z dużą znajomością problemu zamierzony we wstępie proces kształtowania i rozwoju żydowskiej ludności pracującej, a także uwzględnić specyfikę i wielowarstwowość tej grupy.

Bardzo pomocne i wyznaczające kierunek prowadzenia badań w zakresie struktury demograficznej, a także zawierające kilka interesujących spostrzeżeń w tym względzie co do województwa poznańskiego okazało się studium statystyczne Szyi Bronsztejn⁶, a także Bohdana Wasiutyńskiego⁷.

Liczną jest literatura dotycząca żydowskich ugrupowań politycznych oraz życia politycznego Żydów w okresie międzywojennym. Na uwagę zasługuje oparta na materiale źródłowym bardzo interesująca praca Wojciecha Jaworskiego, w której autor analizuje wpływy oraz strukturę ruchu syjonistycznego w Polsce⁸. Jedną z najnowszych publikacji jest natomiast doskonała praca Szymona Rudnickiego⁹ dotycząca Żydów w parlamencie II Rzeczypospolitej, w której

— dystanse i przenikanie kultur, cz. I, pod. red. R. Wapińskiego, Gdańsk 2000; T. Schramm, *Żydzi wobec odrodzenia się państwowości polskiej*, w: *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. II, cz. II, Toruń 2000; A. Tartakower, *Proletariat żydowski w Polsce*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, op. cit., t. II; idem, *Szkolnictwo żydowskie w Polsce*, „Miesięcznik Żydowski”, 1931, t. 2; W. Wiślicki, *Uwagi o sytuacji gospodarczej ludności żydowskiej w Polsce*, cz. II, „Biuletyn ŻIH” 1987, nr 2; J. Żyndul, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994.

³ J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczpospolita*, w: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993; idem, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939* Warszawa 1985; idem, *Mniejszości narodowe w prawie polskim 1918–1939*, „Więź” 1972, nr 2; idem, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985; idem, *Mniejszości narodowe w Polsce XX w.*, Warszawa 1991; idem, *Położenie drobnych kupców żydowskich w Polsce w latach wielkiego kryzysu (1929–1935)*, „Biuletyn ŻIH” 1977, nr 2; idem, *Preludium zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, Warszawa 1998; idem, *Rząd Rzeczypospolitej Polskiej wobec emigracji Żydów (interpelacje poselskie i odpowiedzi premiera)*, „Biuletyn ŻIH” 1995, nr 4, 1994; nr 2 1995; idem, *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1990; *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura*, pod. red. J. Tomaszewskiego i A. Żbikowskiego, Warszawa 2001; J. Tomaszewski, *Robotnicy żydowscy w Polsce (szkieł statystyczny)*, „Biuletyn ŻIH”, 51, 1969; idem, *Robotnicy Żydowscy w Warszawie międzywojennej (uwagi statystyczne)*, „Biuletyn ŻIH”, 81, 1979; idem, *The Civil Rights of Jews in Poland 1918–1939*, „Polin” 8, London–Warszawa 1994.

⁴ A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1992; *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, pod red. M. Fuxsa, Warszawa 1982; J. Holzer, *Mozaika polityczna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974; E. Mendelsohn, op. cit.; R. Żebrowski, *Dzieje Żydów w Polsce. Kalendarium*, Warszawa 1993; J. Żyndul, *Państwo w państwie?*, Warszawa 2000.

⁵ B. Garcarska-Kadary, *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2001.

⁶ Sz. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

⁷ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930.

⁸ J. Jaworski, *Struktura i wpływy syjonistycznych organizacji politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1996.

⁹ S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004. Wśród prac dotyczącej tej problematyki należy wymienić również: S. Bergaman, *Bund a niepodległość Polski*, w: *Bund. 100 lat historii 1897–1997*, pod red. F. Tycha i J. Hensla, Warszawa 2000; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowo-*

autor przedstawia stosunki wewnątrz żydowskiego środowiska poselskiego oraz działalność posłów żydowskich w Sejmie. Jednocześnie bardzo szeroko kreśli całą mozaikę problemów nurtujących społeczność żydowską w tym okresie.

Szczególnie dużo prac dotyczy stosunku różnych partii politycznych, głównie obozu narodowego, do kwestii żydowskiej. Problematyka ta poruszona została w publikacjach Olafa Bergamna, Eugeniusza Koko, Teresy Kulak, Włodzimierza Micha, Waldemara Parucha, Szymona Rudnickiego, Grzegorza Radomskiego, Mieczysława Sobczaka, czy Romana Wapińskiego¹⁰.

Wszystkie powyższe opracowania jednak jedynie fragmentarycznie dotyczą tematu niniejszej pracy. Jednak zawarte w nich ustalenia stanowiły tło rozważań podjętych w rozprawie oraz niejednokrotnie punkt odniesienia, a także inspirowały do stawiania nowych pytań, na które odpowiedź można było znaleźć w materiale źródłowym.

W ostatnich latach coraz częściej tematem badań stawały się dzieje ludności żydowskiej w poszczególnych regionach czy miastach Drugiej Rzeczypospolitej¹¹. Szczególnie cenne opra-

ściowej rządów polskich w latach 1921–1939, Wrocław 1979; J. Fałowski, *Posłowie żydowscy w Sejmie Ustawodawczym 1919–1922*, Instytut Filozoficzno–Historyczny WSP w Częstochowie, „Biuletyn” 25, 2000, nr 7; A. Hafftko, *Ustawodawstwo Polski Odrodzonej w stosunku do żydowskiej mniejszości narodowej*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, op. cit.; idem, *Żydowskie ugrupowania polityczne w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1930, nr 6–8; idem, *Żydowskie stronnictwa polityczne w Polsce Odrodzonej*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, op. cit.; idem, *Żydzie parlamentarne w Polsce Odrodzonej*, ibidem; L. Halpern, *Polityka żydowska w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1933*, „Sprawy Narodowościowe” 1933, nr 1; J. Holzer, *Żydowskie dążenia polityczne w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Znak” 1983, nr 339–340; D. Jeziorny, *Sprawa ochrony mniejszości żydowskiej w Polsce w dobie konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 roku*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Historica, t. 54, Łódź 1995; J. Kęsik, *Polityka narodowościowa w polskich siłach zbrojnych*, „Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej”, Prace Historyczne, z. XXVI, Wrocław 1998; J. Ogonowski, *Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 2000; Y. Peled, *Koncepcja autonomii narodowo–kulturalnej*, w: *Bund...*, op. cit., Warszawa 2000; H. Piasecki, *Sekcja Żydowska PPSD i Żydowska Partia Socjalno–Demokratyczna*, Wrocław 1982; M. Ringel, *Ustawodawstwo Polski Odrodzonej o gminach żydowskich*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, op. cit., t. II.

¹⁰ O. Bergmann, *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej*, Poznań 1998; W. Mich, *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*, Lublin 1994; idem, *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)*, Lublin 1992; E. Koko, *W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej*, Gdańsk 1995; T. Kulak, K. Kawalec, *Endecja wobec kwestii żydowskiej. (Lata 1893–1939)*, w: *Polska — Polacy — Mniejszości narodowe*, pod. red. E. Grześkowiak–Łuczyk, Wrocław 1992; W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939)*, Lublin 1997; S. Rudnicki, *Obóz Narodowo–Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985; G. Radomski, *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*, Toruń 2000; M. Sobczak, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w latach 1918–1939*, Wrocław 1988; R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980; ibidem, *Narodowa Demokracja na Pomorzu w latach 1920–1939*, Gdańsk 1964.

¹¹ Patrz m.in.: W. Jaworski, *Żydzi w województwie śląskim w okresie międzywojennym*, Katowice 1991; A. Olejniczak, *Żydzi w powiecie wrocławskim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Włocławek 2000; A. Markowski, *Badania nad ruchem naturalnym ludności żydowskiej małych miast II Rzeczypospolitej*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. II, pod red. K. Pilarczyka; A. Szyndler, *Status prawny izraelskiej gminy wyznaniowej w Oświęcimiu w latach 1890–1927*, w: *Żydzi i judaizm...*, op. cit.; W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie łwowskim w okresie międzywojennym*, Rzeszów 2003; *Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, pod red. J. Doroszewskiego i T. Radzika, Lublin

cowania zawarte są w zbiorach studiów wydanych w ośrodku toruńskim pod redakcją Mieczysława Wojciechowskiego. Obejmują one m.in. działalność większości gmin żydowskich funkcjonujących na terenie województwa pomorskiego¹². Podobną problematykę podejmują także studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce pod redakcją Jerzego Woroncza¹³.

Zagadnienia dotyczące ludności żydowskiej w sposób bardzo ogólny pojawiały się w licznych monografiach regionu i miast¹⁴. Wśród publikacji odnoszących się bezpośrednio do podjętej problematyki należy w szczególności zwrócić uwagę na pracę Zdzisława Biegańskiego dotyczącą ludności żydowskiej w Bydgoszczy¹⁵. Autor w sposób szczegółowy, korzystając z dostępnych źródeł, porusza wiele aspektów funkcjonowania tej społeczności, a więc jej strukturę społeczno-zawodową, życie polityczne i społeczne, a także działalność gminy wyznaniowej. Problem został powiązany z życiem społecznym, ekonomicznym i politycznym miasta. Biegański dokonał analizy postaw i dążeń ludności żydowskiej, eksponując w szczególności te zagadnienia, które miały wpływ na charakter stosunków polsko-żydowskich.

Ukazało się również wartościowe poznawczo opracowanie autorstwa Tomasza Łaszkiwicza dotyczące dziejów ludności żydowskiej w Inowrocławiu¹⁶. Wydana została monografia ludności żydowskiej w Kaliszu, miasto to weszło do województwa poznańskiego dopiero po reformie administracyjnej w 1938 r.¹⁷

Działalności Żydów w poszczególnych miejscowościach lub jednostkach terytorialnych poświęcone zostało kilka artykułów. Należy tu wymienić artykuł Zbigniewa Dworeckiego, w którym autor na tle procesów zachodzących w międzywojennej Wielkopolsce przedstawił ogólny zarys życia społeczności żydowskiej na terenie Poznania¹⁸. Natomiast jedyną jak dotychczas próbę ujęcia dziejów omawianej grupy narodowej na terenie całego województwa poznańskiego podjął Ireneusz Kowalski. Pierwszy z jego dwóch artykułów dotyczy w głównej mierze lat 30. Stanowi jednak bardzo cenny zarys omawianej problematyki. Drugi koncentruje się na żydow-

1992; G. Zalewska, *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1996; *Żydzi lubelscy. Materiały z sesji poświęconej Żydom lubelskim*, Lublin, 14–16 grudzień 1994, Lublin 1996;

¹² *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1991; *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1993; *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, pod red. J. Szilinga, Toruń 1995.

¹³ *Żydowskie gminy wyznaniowe. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. I, pod red. J. Woroncza, Wrocław 1995.

¹⁴ Por. m.in.: U. Cynalewska, *Sytuacja społeczno-ekonomiczna miast wielkopolskich 1918–1939*, Warszawa–Poznań 1977; A. Czubiński, *Wielkopolska w latach 1918–1939*, Poznań 2000; Z. Dworecki, *Poznań i poznaniancy w latach drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Poznań 1994; *Dzieje Gniezna*, pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1965; *Dzieje Jarocina*, pod red. Cz. Łuczaka, Poznań 1998; *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1997; *Dzieje Poznania*, t. II, cz. 2: 1918–1945, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Warszawa–Poznań 1998; *Dzieje ziemi gostyńskiej*, pod red. S. Sierpowskiego, Poznań 1979; S. Kowal, K. Olejnik, M. Rutowska, *Dzieje Czarnkowa na przestrzeni wieków*, Czarnków 1994; J. Kurzawa, S. Nawrocki, *Dzieje Kępna*, Poznań 1978; *Leszno — zarys dziejów*, pod red. M. Komolki i S. Sierpowskiego, Poznań 1987; W. Nawrocki, *Leszno w dziejach polskich*, Leszno 1947; Cz. Łuczak, *Dzieje Mogilna*, Poznań 1998; J. Topolski, *Wielkopolska poprzez wieki*, Poznań 1999.

¹⁵ Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1999.

¹⁶ T. Łaszkiwicz, *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Inowrocław 1997.

¹⁷ A. Pakentreger, *Żydzi w Kaliszu w latach 1918–1939*, Warszawa 1988.

¹⁸ Z. Dworecki, *Ludność żydowska w Poznaniu w latach 1918–1939*, w: *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, pod red. J. Topolskiego i K. Modelskiego, Poznań 1995.

szych mieszkańcach Poznania w okresie międzywojennym¹⁹. Wyznawców religii mojżeszowej w Bydgoszczy dotyczy jeden z rozdziałów książki Elżbiety Alabrudzińskiej²⁰. Do wzbogacenia obrazu południowo-wschodnich obszarów województwa poznańskiego przyczyniły się ponadto artykuły Aleksandra Piwonii²¹ i Dariusza Czwojdraka²². Ten ostatni podjął również próbę charakterystyki mieszczącego się w Bojanowie żydowskiego zakładu opiekuńczego przeznaczonego dla dzieci żydowskich²³.

Dość fragmentaryczna literatura dotycząca dziejów ludności żydowskiej w Wielkopolsce spowodowała, że praca jest oparta przede wszystkim na źródłach. Podstawę pracy stanowią więc materiały archiwalne pochodzące głównie z archiwów regionalnych: Archiwum Państwowego w Poznaniu oraz jego Oddziałów w Gnieźnie i w Pile, Archiwum Państwowego w Lesznie, Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, jego Oddziału w Inowrocławiu oraz Archiwum Państwowego w Kaliszu.

Wydarzenia II wojny światowej miały zasadniczy wpływ na kompletność materiałów dotyczących ludności żydowskiej na terenie województwa poznańskiego. Tylko w niewielkim stopniu zachowały się dokumenty wytworzone przez kancelarie gmin wyznaniowych, partie polityczne, organizacje społeczne, kulturalne, zawodowe czy przedsiębiorstwa żydowskie. Większość archiwaliów stanowią akta pośrednie, których twórcami były władze cywilne bądź policyjne. Jednak i one mają wiele luk.

W odtworzeniu aktywności politycznej i społeczno-kulturalnej ludności żydowskiej w dużej mierze pomocne okazały się zgromadzone w Archiwum Państwowym w Poznaniu sprawozdania sytuacyjne tygodniowe, kwartalne i miesięczne, znajdujące się w zespole Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu. Należy jednak zwrócić uwagę, iż przedstawiają one bardzo jednostronny obraz tej działalności. Z zespołu Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu pochodzą również akta z lat 1933–1939, dotyczące stowarzyszeń dobroczynnych, kulturalnych i organizacji reprezentujących interesy zawodowe ludności żydowskiej. Do analizowanego problemu pewien wkład wnoszą akta Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego znajdujące się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy. Informacje zawarte w tym zespole dotyczą powiatu bydgoskiego, inowrocławskiego, szubińskiego i wyrzyskiego; jest to w większości korespondencja urzędowa odnosząca się do poszczególnych gmin, ale także informacje o polityce budżetowej wspólnot żydowskich.

Materiały dotyczące ludności żydowskiej można znaleźć w większości akt wytworzonych przez starostwa powiatowe z terenu województwa poznańskiego. Pewne informacje o ludności żydowskiej zawierają również akta zarządów miast. Materiały w nich zawarte dotyczą więc gmin wyznaniowych, prowadzonych przez Żydów zakładów opiekuńczych, szpitali, fundacji, spraw szkolnych, a nawet wyborów do władz gminnych i spraw budżetowych. Brak natomiast jest podobnych dokumentów w aktach gmin.

Bardzo cenny materiał źródłowy znajduje się w zespole Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Bydgoszczy w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy. Akta dotyczą w szczególności spraw fi-

¹⁹ I. Kowalski, *Dzieje ludności żydowskiej w województwie poznańskim w latach 1919–1939*, „Kronika Wielkopolski” 1995, nr 4; idem, *Poznańska Gmina Żydowska w latach II Rzeczypospolitej*, „Kronika Miasta Poznania” 1992, nr 1–2.

²⁰ E. Alabrudzińska, *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920–1939*, Toruń 1995.

²¹ A. Piwoń, *Spółeczność żydowska w południowo-zachodniej Wielkopolsce*, „Przyjaciół Ludu” 1990, z. 5–6.

²² D. Czwojdrak, *Żydzi w powiecie krobkim i gostyńskim*, „Przyjaciół Ludu” 1998, z. 1.

²³ Idem, *Zakład opiekuńczy dla dzieci żydowskich w Bojanowie (1926–1936)*, „Kronika Wielkopolski” 2000, nr 4.

nansowych, a więc budżetów, list płatników podatku gminnego. Są tam również protokoły z posiedzeń Zarządu bydgoskiej Gminy Żydowskiej oraz władz gminnych, wyborów do Zarządu, a także korespondencja Zarządu. Interesujące dokumenty zgromadzone zostały także w zespole Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Lesznie w Archiwum Państwowym w Lesznie. Możemy z nich czerpać informacje na temat spraw finansowych gminy, wyborów przeprowadzonych w 1933 r. do nowo utworzonej gminy z siedzibą w Lesznie, reklamacji podatkowych, niektórych fundacji i spraw religijnych oraz wzajemnych relacji między społecznością żydowską a polską. Niewiele informacji wnoszą natomiast akta policyjne — są to głównie raporty charakteryzujące członków poszczególnych partii i towarzystw oraz sprawozdania z przebiegu wieców, zebrań i spotkań, w których brali udział przedstawiciele społeczności żydowskiej.

Kwerenda przeprowadzona w archiwach centralnych miała, jak się okazało, jedynie charakter uzupełniający. Należy tu wskazać na bardzo interesujące dokumenty dotyczące w szczególności stosunku Żydów do państwa polskiego oraz zdolności poborowych żydowskich z terenu Wielkopolski do odbywania służby wojskowej, które znajdują się w Centralnym Archiwum Wojskowym. Kwerenda przeprowadzona w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego zaowocowała uzupełnieniem informacji o Żydowskiej Gminie Wyznaniowej w Bydgoszczy. W Archiwum Akt Nowych nie znaleziono natomiast właściwie żadnych informacji, które w sposób zasadniczy wpłynęłyby na poszerzenie wiedzy dotyczącej prezentowanej tematyki.

Wśród niewielu źródeł drukowanych przydatne okazały się wydane w okresie międzywojennym Roczniki Statystyczne²⁴, Sprawozdania Izby Rzemieślniczej w Bydgoszczy i w Poznaniu²⁵, Księgi adresowe i pamiątkowe²⁶, Dzienniki Urzędowe²⁷. Przy analizie struktury demograficznej i społeczno-zawodowej oraz poziomu wykształcenia zasadnicze znaczenie miały jednak wyniki opublikowanego przez Główny Urząd Statystyczny pierwszego spisu powszechnego ludności Rzeczypospolitej z 30 września 1921 r. oraz drugiego spisu powszechnego ludności Rzeczypospolitej z 9 grudnia 1931 r.²⁸

Opracowując temat sięgnęłam również po ukazującą się na terenie województwa poznańskiego prasę polską²⁹, a także w odniesieniu do okresu krótko po zakończeniu pierwszej wojny

²⁴ Rocznik Statystyczny Miasta Bydgoszczy 1929–1939, Rocznik Statystyczny Stołecznego Miasta Poznania za lata 1922–1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929–1932, 1933–1934, 1934–1935, 1935–1936, 1936–1937, 1937–1938, Poznań 1926–1938; Mały Rocznik Statystyczny 1937, Warszawa 1937; Mały Rocznik Statystyczny 1939, Warszawa 1939; Sprawozdania Zarządu Stołecznego Miasta Poznania za lata 1920–1938.

²⁵ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1925; Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Poznaniu za lata 1935–1937.

²⁶ *Książka adresowa Miasta Stołecznego Poznania 1923*, Poznań 1923; *Książka adresowa Miasta Stołecznego Poznania 1926*, Poznań 1926; *Księga adresowa Miasta Stołecznego Poznania na rok 1930. Opracowana w roku 1929 na podstawie materiału statystycznego Magistratu M. Stoł. Poznania*, Poznań 1929; *Księga adresowa Miasta Stołecznego Poznania. Opracowana na rok 1933*, Poznań 1933; *Księga pamiątkowa miasta Poznania. Dziesięć lat pracy polskiego Zarządu Stołecznego Miasta Poznania*, Poznań 1929;

²⁷ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej; Księga adresowa rzemiosła województwa poznańskiego 1935/1936*, Poznań 1936.

²⁸ *Statystyka Polski, t. XXIV. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Województwo poznańskie*, Warszawa 1928; *Statystyka Polski, Seria C, z. 76; Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Stosunki zawodowe. Województwo poznańskie bez miasta Poznania*, Warszawa 1938.

²⁹ „Dziennik Bydgoski”, „Dziennik Kujawski”, „Dziennik Poznański” „Gazeta Bydgoska”, „Głos leszczynski”, „Kurier Bydgoski”, „Kurier Poznański”, „Lech”, „Prawda”, „Oreodownik Wielkopolski”, „Samobrona Narodu”, „Szabes Kurier”.

światowej prasę niemiecką³⁰. Prasa żydowska nie licząc dwóch bardzo krótko ukazujących się tytułów, na omawianym terenie nie odgrywała żadnego znaczenia. Korzystając z prasy regionalnej należało brać pod uwagę fakt, iż niektóre dzienniki wychodzące na obszarze Wielkopolski były organami ruchu narodowodemokratycznego a informacje w nich zawarte niejednokrotnie błędne, zniekształcone bądź tendencyjne w odniesieniu do zagadnień stanowiących temat niniejszej pracy.

Zakres terytorialny rozprawy obejmuje obszar województwa poznańskiego, określanej zamiennie jako Wielkopolska, bez uwzględnienia zmian, jakie wносиła reforma administracyjna przeprowadzona w kwietniu 1938 r. Wówczas to bowiem od województwa poznańskiego odłączone zostały powiaty: bydgoski, inowrocławski, szubiński i wyrzyski, miasta wydzielone Bydgoszcz i Inowrocław oraz gminy Chełmce i Kruszwica z powiatu mogileńskiego. Przyłączono natomiast wydzielone z województwa łódzkiego powiaty: kaliski, koniński, kolski i turecki. W wyniku powyższych decyzji w skład województwa poznańskiego weszła znaczna grupa ludności żydowskiej charakteryzująca się bardziej rozbudowaną i nieco odmienną działalnością polityczną i kulturalną oraz strukturą zawodowo–demograficzną.

Ramy chronologiczne pracy obejmują lata 1919–1938. Z jednej strony wyznacza je wybuch Powstania Wielkopolskiego, a z drugiej strony zmiana granic województwa poznańskiego w 1938 r. Dla pełniejszego zobrazowania dziejów ludności na omawianym terenie procesy zachodzące na terytorium województwa poznańskiego sprzed 1 kwietnia 1938 r. analizowano do wybuchu drugiej wojny światowej we wrześniu 1939 r.

W konstrukcji pracy przyjęty został układ rzeczowo–chronologiczny. Praca podzielona została na pięć rozdziałów, w obrębie których wyodrębniono podrozdziały. W rozdziale pierwszym zarysowano dzieje ludności żydowskiej w Wielkopolsce do 1919 r., ukazując genezę, znaczenie oraz czynniki, które miały wpływ na liczebność Żydów w województwie poznańskim w okresie międzywojennym. Przedstawiono tu także najważniejsze uregulowania prawne dotyczące omawianej grupy narodowej oraz starano się zobrazować wzajemny stosunek społeczności żydowskiej i polskiej.

Rozdział drugi poświęcony został analizie podstawowych zagadnień demograficznych: liczebności, strukturze wieku, płci i stanu cywilnego. Dokonana została również analiza aktywności gospodarczej, struktury zawodowej oraz składu społecznego ludności żydowskiej.

W rozdziale trzecim omówione zostały wszelkie zachowane w źródłach przejawy działalności politycznej Żydów. W rozdziale czwartym przedstawione zostało funkcjonowanie związków zawodowych, stowarzyszeń społecznych i charytatywnych. Starano się ukazać udział dzieci i młodzieży żydowskiej w systemie kształcenia oraz zobrazować działalność towarzystw kulturalnych, oświatowych i sportowych. W ostatnim, piątym, rozdziale omówione zostały zasady funkcjonowania gmin wyznaniowych: położenie materialne wspólnot żydowskich, a także wynikająca z obowiązków gminy działalność religijna i opiekuńczo–charytatywna. Rozprawę zamyka zakończenie, w którym ukazany został ogólny obraz zagadnień podjętych w pracy oraz wynikające stąd wnioski.

Ludność żydowska w Wielkopolsce charakteryzowała się odmienną nieco od zamieszkujących inne regiony Rzeczypospolitej strukturą demograficzną i społeczno–zawodową, a także pozycją gospodarczą i związanym z tym antagonizmem między ludnością polską a żydowską. W porównaniu z innymi województwami Drugiej Rzeczypospolitej liczba Żydów w Poznańskim była niewielka. Zapewne dlatego też dzieje ludności żydowskiej na terenie województwa poznańskiego w dwudziestolecie międzywojennym nie były jak dotąd przedmiotem szczegóło-

³⁰ „Posener Tageblatt”, „Deutsche Rundschau”.

wej analizy badawczej. Moim zamiarem było więc uzupełnienie owej luki historiograficznej i podjęcie pierwszej próby całościowego spojrzenia na społeczność żydowską w województwie poznańskim. Za cel postawiłam sobie:

- analizę dostępnych dokumentów archiwalnych oraz artykułów prasowych i na ich podstawie ukazanie życia społecznego, politycznego i gospodarczego ludności żydowskiej;
- zanalizowanie postaw i dążeń tej społeczności;
- przedstawienie obrazu funkcjonowania gmin wyznaniowych oraz ich znaczenia dla wspólnoty żydowskiej;
- ukazanie stosunku tej ludności wobec państwa i społeczeństwa wielkopolskiego.

Ze względu na poważne luki w materiale źródłowym nie udało się zachować równomiernych proporcji w przedstawieniu wielu zagadnień, inne poruszane kwestie nie zostały wystarczająco wyjaśnione.

Pierwsza wojna światowa oraz perspektywa odbudowy państwa polskiego w znaczny sposób zmieniły położenie Żydów zamieszkujących Wielkopolskę. Utożsamiająca się z państwem niemieckim i angażująca się w działalność niemieckich partii i stronnictw politycznych ludność żydowska stanęła przed koniecznością obrony swoich praw oraz znalezienia swojego miejsca w nowej rzeczywistości politycznej.

Dla wielu przedstawicieli omawianej społeczności jedynym rozwiązaniem okazała się emigracja, która łączyła się z exodusem ludności niemieckiej. Trudności gospodarcze, obawa przed represjami czy antysemityzmem, nieumiejętność pogodzenia się z egzystencją pod obcą suwerennością należały do podstawowych przyczyn wyjazdu głównie do Niemiec. Tych, którzy pozostali na miejscu, cechowała natomiast dość często bierność w organizowaniu własnego środowiska, w szczególności prawie całkowity brak udziału w życiu politycznym regionu i w działalności polskich partii i stronnictw politycznych. Mała liczba wyznawców religii mojżeszowej była z pewnością jednym z powodów niewielkiego wpływu tej ludności na polityczno-społeczny kształt życia regionu, aczkolwiek w tym względzie znaczenie mógł odgrywać również, szczególnie w pierwszym dziesięcioleciu omawianego okresu, brak poparcia, a w najlepszym razie obojętność do idei odbudowy państwa polskiego.

Wzrost świadomości politycznej oraz aktywność można zauważyć dopiero pod koniec lat 20. i była ona powiązana z napływem Żydów z innych regionów Polski. Stopniowo wzrastająca przewaga Żydów napływowych, zmiany za zachodnią granicą Polski, a także wzrost antysemityzmu w kraju powodowały ponadto poszukiwanie oparcia w państwie co przejawiało się między innymi postawami lojalistycznymi i manifestowaniem polskich uczuć narodowych. Po 1933 r. nastąpiło wskutek przejścia władzy przez narodowych socjalistów w Niemczech, niemal całkowite porzucenie postaw proniemieckich.

W latach 30. zaczęły tworzyć się nowe partie i organizacje polityczne, a także uaktywniać nie działające dotychczas z braku członków stowarzyszenia. Jak się okazuje, dla wielu młodych ludzi, wobec wzrastających zagrożeń, kryzysu ekonomicznego, a także antysemityzmu, religia i tradycja żydowska przestały być alternatywą. Szczególną rolę natomiast zaczęły odgrywać organizacje świeckie.

Udział Żydów we wszelkiego rodzaju organizacjach działających na terenie województwa poznańskiego nie był masowy i tak jak na terenie całego kraju środowisko żydowskie wobec braku konkretnych korzyści z zachowania jedności było podzielone. Jednak należy bardzo wysoko ocenić rolę działających w tej społeczności organizacji o charakterze politycznym, kulturalnym czy oświatowym. To w ramach tych instytucji ludność ta podejmowała dość liczne jak na tak niewielką grupę inicjatywy.

Miejszem różnorodnych i poważnych konfliktów były również gminy wyznaniowe. Napływ nowych członków niewątpliwie przełamał stagnację panującą w żydowskich wspólnotach, ale towarzyszyły temu liczne spory, a nawet wzajemna niechęć.

Na początku lat 30. podjęto decyzję dotyczącą nowego podziału terytorialnego gmin żydowskich, a więc likwidacji małych i słabych ekonomicznie wspólnot. W ich miejsce utworzono jednostki znacznie większe i mogące samodzielnie wypełniać obowiązki przewidziane prawem. Jednak zmiany, a nawet ukonstytuowanie się nowych władz utworzonych jedenastu gmin, nie zlikwidowały sporów. Władza nadzorcza niejednokrotnie zmuszana była ingerować i weryfikować wzajemne zarzuty członków gmin dotyczące najczęściej polityki finansowej korporacji. Ingerencję w wewnętrzne sprawy gminy umożliwiał ponadto system prawny, który dawał możliwość ustanawiania zarządów komisarycznych, zatwierdzania budżetów gminnych, wysokości składek czy wyboru rabina. Natomiast w sporach wynikających z różnego postrzegania potrzeb religijnych przez członków poszczególnych wspólnot żydowskich władza nadzorcza nie chciała brać udziału.

Gminy wielkopolskie z racji liczby członków należały do gmin tzw. mniejszych. Nie były to organizacje zbyt silne, mimo to należy podkreślić, iż w społeczeństwie żydowskim odgrywały nadal bardzo istotną rolę. Zaspokajały bowiem potrzeby religijne swoich członków, przeznaczając na nie nawet do 80% środków, którymi dysponowały. Nie znaczy to jednak, że były to sumy wystarczające na zaspokojenie wszystkich potrzeb w tym zakresie, o czym świadczy zamykanie synagog, łaźni czy brak funduszy na funkcjonowanie szkół religijnych lub świeckich. Nie sposób porównać również działalności charytatywnej gmin na omawianym terenie z podobnymi działaniami wspólnot żydowskich w centralnej bądź wschodniej Polsce. Godne podkreślenia są wysiłki mające na celu otoczenie opieką najuboższych i potrzebujących pomocy współwyznawców. Wobec pogłębiającego się kryzysu i ubożenia także ludności żydowskiej, funkcjonującej niejednokrotnie w ramach tylko swojej narodowości, istnienie tych organizacji stanowiło dla wielu bardzo poważne wsparcie.

Pod względem składu społecznego ludność żydowska w województwie poznańskim, podobnie zresztą jak na terenie całej Polski, charakteryzowała się przewagą drobnomieszczactwa. Pauperyzująca się społeczność żydowska w województwie poznańskim znajdowała zajęcie głównie w pozarolniczych działach gospodarki. Co drugi prawie przedstawiciel tej narodowości w Wielkopolsce zatrudniony był w handlu. Była to nieco odmienna sytuacja od tej obserwowanej w innych regionach, gdzie prawie 40% zawodowo czynnych Żydów pracowało w przemyśle. Ponadto odmienny, wyższy poziom gospodarki zachodnich regionów powodował inną strukturę branżową handlu, większy udział handlu hurtowego i spółdzielczego niż detalu prywatnego, handlu wędrownego i domokrajnego. Na uwagę zasługuje przy tym niewielka grupa zamożnych czy bogatych Żydów na terenie Wielkopolski. Właściwie nie można mówić o istnieniu bardzo zamożnej oligarchii finansowej.

Nieliczni byli również, skupieni głównie w dużych ośrodkach, przedstawiciele inteligencji żydowskiej, chociaż mimo antysemityzmu wielu Żydów z determinacją podejmowało studia wyższe. Wykształcenie dawało bowiem niezależność, umożliwiało poprawę sytuacji materialnej przez możliwość uzyskania bardziej rentownej pracy niż tradycyjne zajęcia żydowskie.

Żydzi funkcjonowali więc głównie w ramach własnej społeczności, tworząc organizacje o charakterze religijnym, politycznym, kulturalnym czy oświatowym. Władze administracyjne operowały dość schematycznym obrazem Żydów. Widziani oni byli raczej jako element obcy, a nawet zagrażający państwowości polskiej. Pozostawiono im możliwość organizowania własnego społeczeństwa, aż po opiekę nad potrzebującymi, biednymi czy wysiedlonymi w 1938 r. z Niemiec współwyznawcami. Władze nie dostrzegały możliwości rozwiązania kwestii żydow-

skiej przez asymilację, a także nie przeciwstawiały się w sposób znaczący antysemityzmowi. Domagano się od nich jednocześnie zaangażowania w obronę wartości prezentowanych przez państwo polskie i ofiarności w obliczu zagrożenia granic państwowych.

Moim zamiarem było przedstawienie możliwie pełnego obrazu położenia ludności żydowskiej w województwie poznańskim w latach 1919–1938, praca jednak nie pretenduje do wyczerpującego przedstawienia tematu. Składa się na to szereg przyczyn, wśród nich brak odpowiednich materiałów źródłowych zniszczonych na skutek zawieruchy wojennej oraz wraz z zagładą nielicznej, zamieszkującej województwo poznańskie społeczności żydowskiej. Dziś ślady wielowiekowej kultury i tradycji wyznawców judaizmu na ziemiach wielkopolskich są coraz trudniejsze do odczytania.